

Riksantikvarieämbetet

Riksintressanta kulturmiljöer

Resultat av enkätunder- sökning och nya insatser

Rapport från Riksantikvarieämbetet 2007:8

Riksantikvarieämbetet

Box 5405, 114 84 Stockholm

Tel. 08-5191 8000

Fax 08-5191 8083

www.raa.se/bokhandel

bocker@raa.se

Riksintressanta kulturmiljöer

Resultat av enkätundersökning och nya insatser

Rapport från Riksantikvarieämbetet 2007:8

© 2007 Riksantikvarieämbetet

ISSN 1651-1298

ISBN 978-91-7209-484-0

Innehåll

Sammanfattning	5
Inledning	6
Kulturmiljöns riksintressen – en resurs	6
Utvecklingsbehov	6
Riksintresse för kulturmiljövård	6
Tidigare insatser och nya	8
Enkät till länsstyrelserna	9
Genomförande	9
Sammanställning av enkätresultat	9
Resultat i korthet	11
Nya insatser	12
Pilotprojekt i Haninge	12
Fotnoter	13
Referenser	14
Projektgrupp	14
Bilaga 1: Enkätformulär	15
Bilaga 2: Svarsstatistik	18

Sammanfattning

Mark- och vattenområden som har nationell betydelse för bevarande eller utveckling är utpekade som så kallade riksintressen. Avsikten är att låta statliga intressen få ett styrande genomslag i den fysiska planeringen på lokal nivå. Det finns drygt 1700 områden av riksintresse för kulturmiljövård, vilka regleras i miljöbalkens 3 kap. 6 § och 4 kap. En återkommande uppfattning om detta styrmedel är att det har en betydande potential, men behöver revitaliseras.

För att kartlägga hur de som arbetar med kulturmiljöfrågor på länsstyrelserna uppfattar riksintressen för kulturmiljövården, sände Riksantikvarieämbetet ut en enkät i maj/juni 2006. En sammanställning av enkätresultatet presenteras i denna rapport. Frågeställningarna i enkäten handlade om hur riksintressen för kulturmiljövård fungerar som instrument i samhällsplaneringen och vilka idéer till utveckling som finns. Enkäten i sin helhet återfinns i bilaga 1.

Följande punkter sammanfattar enkätresultatet:

- Instrumentet innebär att kulturmiljövården kommer till tals i planeringssituationer och utgör därmed en *ingång i planeringen*.
- Riksintressena gör det möjligt att tillvarata *helheten i kulturlandskapet*.
- Det finns behov av *tydligare värdebeskrivningar*.

- Det finns behov av bättre motiverade geografiska *avgränsningar*.
- *Urvalet behöver uppdateras* då synen på kulturarv och samhällsutveckling pågående förändras.
- Det är svårt att bedöma vad som är *påtaglig skada*.
- Synen på *riksintressen som resurs* och tillgång behöver stärkas.
- Det behövs en bättre *dialog med kommunerna* för att få dem att känna större engagemang för riksintressena.
- Riksintressena behöver en tydligare *juridisk status*. Stärkt lagtillämpning, ökad säkerställandegrad och riktlinjer i lagstiftningen för periodisk översyn efterlyses.
- Det finns behov av bättre *information till allmänheten*.
- Det finns behov av *kunskapsunderlag*; vägledning, goda exempel, vässade argument etcetera.

Enkätundersökningens resultat har motiverat Riksantikvarieämbetet att initiera ett pilotprojekt i syfte att revitalisera ett enskilt riksintresse i Haninge kommun i Stockholms län. Riksantikvarieämbetet hoppas att pilotprojektet ska ge inspiration till liknande insatser i andra delar av landet, där Riksantikvarieämbetet kan delta som bollplank och stöd.

Riksantikvarieämbetet stödjer Boverkets skrivelse till regeringen avseende behovet av en central övergripande systemöversyn av riksintressena.

Inledning

I maj/juni 2006 sände Riksantikvarieämbetet en enkät angående riksintressen för kulturmiljövården till samtliga länsstyrelser kulturmiljöfunktion. I denna rapport presenteras resultatet av enkäten, liksom pågående nya insatser.

Kulturmiljöns riksintressen – en resurs

Landskapet har påverkats av människan i många tusen år, och vi fortsätter att forma miljön runt oss. De spår vi lämnar efter oss och de berättelser som är knutna till dem är en värdefull tillgång i arbetet för att nå ett långsiktigt hållbart samhälle. En upplevelse av tid genom kulturmiljön bidrar till social hållbar utveckling, den ger framtidstro baserad på förståelse för människors val i det förflutna samt möjligheter i nuet.

Kulturmiljövårdens riksintressen är en viktig del av ett områdes lokala karaktär och kvalitet genom att det där – tydligare än på andra platser – går att avläsa tidsdjup och särprägel. Sammantaget illustrerar riksintresseområdena

en pedagogisk, spännande och intresseväckande mosaik av landets och befolkningens utveckling.

Utvecklingsbehov

Riksintressen för kulturmiljövård har en betydande potential, men behöver revitaliseras. Det är den bild som Riksantikvarieämbetet har uppfattat bland kulturmiljövårdens aktörer liksom i tidigare undersökningar.¹ Flera aspekter av verktyget har diskuterats i termer av såväl brister som möjligheter, till exempel urval, status, verkningskraft och användbarhet.

Riksantikvarieämbetet har kartlagt uppfattningen om riksintressen för kulturmiljövården, för att få en dokumenterad grund för vårt utvecklingsarbete: Hur är synen på riksintressena? Vad fungerar bra och vad fungerar mindre bra? Hur blir riksintressena ett verksamt instrument bättre anpassat till de krav dagens kulturmiljövård och samhälle ställer?

Riksintresse för kulturmiljövård

Syftet med riksintressen är att nationella intressen ska hävdas i beslut om markanvändning. Områdena ska skyddas mot åtgärder som påtagligt kan skada de värden som är av riksintresse. Det kan vara områden av betydelse för bevarande eller utveckling. Tabellen nedan visar olika typer av riksintressen.

Bevarandaintressen	Nyttjandaintressen
Stora opåverkade områden	Jord- och skogsbruk
Ekologiskt känsliga områden	Rennäring
Naturvärden	Fiske- och vattenbruk
Kulturvärden	Värdefulla ämnen eller material
Friluftslivet	Lägesbundna anläggningar
	Totalförsvaret

Det finns drygt 1700 områden av riksintresse för kulturmiljövård, vilka regleras i miljöbalkens 3 kap. 6 §.

3 kap. Grundläggande bestämmelser för hushållning med mark- och vattenområden.

6 § Mark- och vattenområden samt fysisk miljö i övrigt som har betydelse från allmän synpunkt på grund av deras naturvärden eller kulturvärden eller med hänsyn till friluftslivet skall så långt möjligt skyddas mot åtgärder som kan påtagligt skada natur- eller kulturmiljön. Behovet av grönområden i tätorter och i närheten av tätorter skall särskilt beaktas.

Områden som är av riksintresse för naturvärden, kulturmiljövården eller friluftslivet skall skyddas mot åtgärder som avses i första stycket.

I miljöbalkens fjärde kapitel namnges ett antal större områden - främst kust-, skärgårds- och fjällområden samt älvar, som har så stora natur- och kulturvärden att de i sin helhet är av riksintresse. Dessa kallas ibland **4-kapitelområden**.

Ansvarsfördelningen mellan offentliga aktörer regleras i hushållningsförordningen (SFS 1998:896).

2 § Följande centrala förvaltningsmyndigheter skall efter samråd med Boverket, andra berörda centrala förvaltningsmyndigheter och berörda länsstyrelser i skriftlig form lämna uppgifter till länsstyrelserna om områden som myndigheten bedömer vara av riksintresse enligt 3 kap. miljöbalken. (---)²

Områden av riksintresse för kulturmiljövården (3 kap. 6 §) Riksantikvarieämbetet

4 § Länsstyrelserna skall underrätta Boverket och berörda centrala förvaltningsmyndigheter om länsstyrelsen anser att

1 ett ytterligare mark- eller vattenområde bör anges som riksintresse enligt 3 kap. miljöbalken, eller

2 klassificeringen eller avgränsningen i stort av ett område som riksintresse enligt 3 kap. miljöbalken bör omprövas.

Urvalet av riksintressen har en förhistoria som går tillbaka till slutet av 1960-talet och den fysiska riksplaneringen (FRP). Nytt på den tiden var att tyngdpunkten kom att läggas på sammanhållna miljöer i stället för enstaka objekt. 1987 reviderades urvalet. Viktiga nytillskott var bland annat industrimiljöer och vardagsmiljöer. Riksintressenas motiv- och värdebeskrivningar har omarbetats under 1990-talet.

Kommun, länsstyrelse eller miljödomstol kan vara första instans för tillståndsprövning av åtgärder eller verksamheter som kräver tillstånd enligt Miljöbalken. Om det gäller ett riksintresse, måste man ta ställning till om åtgärden eller verksamheten kan leda till **påtagligt skada** på riksintresset. Om så är fallet får tillstånd inte lämnas och ansökan ska avslås. Om det är länsstyrelsen som fattat avslagsbeslutet prövas ett eventuellt överklagande av länsrätten. Prövningstillstånd krävs för överklagande till Kammarrätt och Regeringsrätt.

Information om varje enskilt område av riksintresse för kulturmiljövården finns i Bebyggelseregistret på Riksantikvarieämbetets hemsida (www.raa.se) och på respektive länsstyrelses hemsida.

Riksintresset Rösberget, Åheden-Nordansjö, Umeå kommun. På frågan om hur man bäst gör allmänheten delaktig i kulturmiljöarbetet föreslås bland annat information ute på plats, sockenträffar och guidade turer. Foto: Jan Norrman.

Tidigare insatser och nya

För att kartlägga länsstyrelsernas uppfattning om riksintressen för kulturmiljövården har Riksantikvarieämbetet sänt ut den enkät, vars resultat presenteras i denna rapport. Enkätundersökningen kan sägas ta upp tråden efter flera föregående initiativ rörande riksintresse för kulturmiljövård. Den utgör dessutom en av utgångspunkterna för andra insatser.

Av föregående insatser kan nämnas omarbetningen av riksintressenas värdebeskrivningar, som gjordes 1996 – 1997. Värdetexterna delades upp i en motivdel och en beskrivande del – *uttryck för riksintresset* – där de ingående fysiska objekten räknas upp. För att skapa entydighet i formuleringarna utarbetades även en ordlista med definitioner av olika landskaps- och miljöbegrepp. I några län gjorde dessutom länsstyrelserna fördjupade regionala värdebeskrivningar av riksintressena för kulturmiljövård.

Enkätresultatet i denna rapport ger en dokumenterad lägesrapport att använda i Riksantikvarieämbetets arbete med att utveckla kontinuerlig utvärdering av kulturmiljöområdets styrmedel. Resultatet har även medfört att Riksantikvarieämbetet har initierat ett pilotprojekt i syfte att revitalisera ett enskilt riksintresse i Haninge kommun. Dessa insatser beskrivs under rubriken *Pilotprojekt i Haninge* på sidan 11.

Behovet av en mera övergripande systemöversyn av riksintressena har uppmärksammats av Boverket i en skrivelse till regeringen om tillämpningen av miljöbalkens bestämmelser för områden av riksintresse. Enligt Boverket behövs genomtänkta författningsändringar så att mandat, ansvar och process tydligt slås fast.³ Riksantikvarieämbetets yttrande till Boverket i frågan stödjer i stort förslagen avseende behovet av en central översyn av befintligt riksintressesystem.⁴

Enkät till länsstyrelserna

Genomförande

I maj/juni 2006 sändes en enkät ut till landets 21 länsstyrelser. Försändelsen ställdes till kontaktpersoner vid länsstyrelsernas kulturmiljöfunktioner. Frågeställningarna i enkäten handlade om hur riksintressen för kulturmiljövård fungerar som instrument i kulturmiljöarbetet i dag, vad som fungerar bra respektive mindre bra, samt vilka idéer till utveckling som finns. Enkäten i sin helhet återfinns i bilaga 1.

Svarsfrekvensen från länsstyrelserna blev 100 procent. Därmed bedöms enkätresultatet utgöra ett tillförlitligt underlag. Mestadels har enkäten besvarats av personer vid kulturmiljöfunktionen eller motsvarande. I vissa fall har synpunkter och svar även stämts av med andra berörda funktioner, främst planfunktionen.

Sammanställning av enkätresultat

Nedan presenteras en sammanställning av enkätresultatet. (I bilaga 2 redovisas svarsstatistik för frågor med angivna svarsalternativ.) Redovisningen följer enkätens uppdelning av frågorna i ett antal huvudkategorier:

A Länsstyrelsens eget arbete

- A1 Styrmedlet riksintresse för kulturmiljö
- A2 Riksintressen för kulturmiljö enligt 3 kap. respektive 4 kap. Miljöbalken
- A3 Allmänheten och riksintressen för kulturmiljö
- A4 Riksintressenas roll i kulturmiljöarbetet
- A5 Stöd i tillämpningen av riksintressen för kulturmiljö

B Förhållandet mellan länsstyrelsen och kommunerna

- B1 Hur är kommunernas inställning till riksintressen för kulturmiljö?
- B2 Översiktsplanering och riksintressen för kulturmiljö
- B3 Värdebeskrivningar och annat kunskapsunderlag

Styrmedlet riksintresse för kulturmiljö (A 1)

Sammantaget kan sägas att de ansvariga för kulturmiljövården vid länsstyrelserna inte ifrågasätter riksintresseinstrumentet som sådant. Dess status och förankring är god, men instrumentet behöver ses över och förtydligas avseende bland annat värdebeskrivningar, motiveringar och avgränsningar. En respondent skriver: *RI-styrmedlet är mycket viktigt, men dessa levande dinosaurier måste ses över så att de blir tidsenliga.* En annan efterlyser en definition av vad ett riksintresse för kulturmiljö är – jämfört med ett riksintresse för naturmiljö.

En fördel med riksintressena som flera nämner är att de gör det möjligt att ta till vara helheten i kulturlandskapet

och möjliggör en förebyggande diskussion med kommuner och andra. De flesta anser att riksintressena fungerar som en *väckarklocka* i olika exploateringssituationer.

En svårighet i systemet som många återkommer till är att bedöma vad som medför *påtaglig skada*. Man undrar var gränsen går mellan *skada* och *påtaglig skada* – när ska man dra i nödbromsen? Ofta urholkas ett riksintresses värde stegvis, *de små stegens tyranni*. När uppstår då den påtagliga skadan? Några menar att utvecklade värdebeskrivningar gör det svårt att förklara vari den påtagliga skadan består. Här efterlyses exempel, praxis och vägledning som kan förstås av såväl kulturmiljösektorn som kommunala planerare, politiker och exploitörer.

Riksintressen för kulturmiljö enligt 3 kap. respektive 4 kap. Miljöbalken (A 2)

4-kapitelområdena är av en annan karaktär än riksintressena enligt 3 kap. Miljöbalken (se faktarutan sidan 4). Svaren på frågorna som rör 4-kapitelområden ger ingen entydig bild och är inte särskilt uttömmande. Detta kanske kan förklaras av att frågorna är omfattande och formulerade på ett sådant sätt att de inte direkt inbjuder till kommentarer och fördjupade resonemang.

En av frågorna gäller vilka kategorier av riksintressen som är svårast att hävda. Här anges en rad olika typer av miljöer i svaren. För att kunna dra några slutsatser utifrån svaren behöver dessa analyseras närmare bland annat utifrån: exploateringstryck, typ av exploatering, förekomsten av andra liknade riksintresseområden samt förekomsten av andra kategorier av riksintressen.

Allmänheten och riksintressen för kulturmiljö (A 3)

Hälften av länsstyrelserna har vänt sig direkt till allmänheten med någon typ av information om kulturmiljövårdens riksintressen. Samtliga länsstyrelser anser att medborgarnas deltagande i förvaltningen av riksintressen kan öka. På frågan om hur man bäst gör medborgarna delaktiga i kulturmiljöarbetet ges det en rad förslag, till exempel dialog och information ute på plats, sockenträffar, tidiga samråd och seminarier/utflykter med medborgarperspektiv. Flera länsstyrelser påpekar att detta är en mycket omfattande fråga. Någon pekar på att detta är ett lämpligt område för pilotprojekt utifrån olika typer av miljöer och olika metoder.

En kompletterande synpunkt under A 3 är att kulturmiljösektorn måste bli bättre på att förmedla värdena i riksintresseområdena, vilken hänsyn som krävs och vilken utveckling/förändring som är önskvärd.

Riksintresset Göteborgs innerstad, flygfoto. Enkätens respondenter anser att urvalet av områden måste spegla samhällsutvecklingen i stort och vår tids syn på kulturarv. Foto: Pål-Nils Nilsson.

Riksintressenas roll i kulturmiljöarbetet (A 4)

Sammantaget kan sägas att merparten av länsstyrelserna bedömer att urvalet av riksintressen motsvarar länets kulturmiljöprofil. Samtidigt anser de dock att urval, avgränsningar och omfattning behöver ses över och uppdateras, för att bättre spegla samhällsutvecklingen i stort och vår tids syn på kulturarv. Många riksintressen bedöms inte längre hålla måttet. 18 av 21 länsstyrelser anser att det finns miljöer som är över- eller underrepresenterade bland riksintressena och att urvalet därför behöver uppdateras. 11 länsstyrelser pekar direkt ut kategorier som är underrepresenterade, samtidigt är det endast fyra län som har upprättat ett nytt riksintresseområde för kulturmiljövården under den senaste tioårsperioden.

Länsstyrelserna lämnar även förslag till hur riksintressenas roll som ett verksamt instrument i kulturmiljöarbetet kan förstärkas. En grov gruppering av svaren ger följande tre kategorier av förslag:

- Bättre/ny typ av värdebeskrivningar, bättre motiverade avgränsningar och ett mer tidsenligt urval. I dialog med kommunerna.

- Utveckla riksintresse för kulturmiljö som tillgång/resurs.
- Tydliggör juridisk status, stärk lagtillämpningen och öka säkerställandegraden.

På frågan om vilka parter som bör medverka i ett sådant förstärkningsarbete svarar de flesta länsstyrelsen, länsmuseet, Riksantikvarieämbetet samt kommunerna.

De flesta länsstyrelser anger också att riksintressena i någon mån används i det regionala eller lokala miljömålsarbetet inom länet.

Stöd i tillämpningen av riksintressen för kulturmiljö (A 5)

Den typ av stöd för tillämpningen av riksintressena, som länsstyrelserna anger att de tagit fram, är främst värdebeskrivningar men ibland också fördjupade analyser, råd och anvisningar. Däremot framgår inte hur aktuella dessa stöd är.

Svaren på frågan hur man kan/bör arbeta med värdebeskrivningar i ett framtids- och landskapsperspektiv visade sig svåra att entydigt tolka. Att det krävs nya former och metoder för arbetet kan man däremot konstatera.

Hur är kommunernas inställning till riksintressen för kulturmiljö? (B 1)

I de fall då kommunerna respekterar riksintressen för kulturmiljövården rör det sig främst om tydliga lokala värden i politiskt okontroversiella situationer, fornlämningar eller i samband med bygglovhantering och annan planering enligt PBL. I de fall riksintressena inte respekteras bedöms det främst bero på att de är för dåligt kända och för dåligt förstådda. Brist på resurser och kompetens hos kommunerna är andra förklaringar.

Svaren på frågan om stora riksintresseområden tenderar att reduceras till sina kärnområden i stället för helheter och sammanhang visar att så ofta är fallet. Dock noteras en viss osäkerhet kring vad som avses med *stora riksintressen* och om det är entydigt över landet.

Att kommuner lyfter fram riksintresseområden som en resurs för utveckling förekommer i ungefär hälften av länen. Oftast rör det sig om enstaka kommuner och enstaka miljöer. På frågan om kommunerna använder riksintressena som ett verksamt instrument för utveckling och tillväxt blir svaret ett entydigt *Nej*. Sammantaget pekar svaren på ett stort fält för utveckling.

Översiktsplanering och riksintressen för kulturmiljö (B 2)

Samtantaget tyder svaren under B 2 på att relationen mellan länsstyrelsen och kommunerna avseende den formella hanteringen av riksintressen i olika sammanhang i stort fungerar. Parterna vet vad som förväntas av dem och vilka roller de förväntas ha i systemet.

Frågan om vilken vikt ett riksintresse för kulturmiljö tillmäts i avvägningsdiskussioner gentemot andra riksintressen, respektive mellan riksintresse för kulturmiljö och lokala exploateringsintressen kräver egentligen två svar. Frågan är alltså vad svaren avser. Den troligaste tolkningen av svaren är ändå att man bedömer att kulturmiljövårdens riksintressen tillmäts liten vikt, såväl gentemot andra riksintressen som gentemot lokala exploateringsintressen. Dock kan det ligga i sakens natur att man inom kulturmiljösektorn gör den bedömningen. Därför vore det kanske lämpligt att även ställa frågan till en mer neutral part utanför kulturmiljösektorn, till exempel till planerare vid länsstyrelsen.

Värdebeskrivningar och annat kunskapsunderlag (B 3)

På frågan om vad som är mest avgörande för hur riksintressena hanteras i exploateringssammanhang får alternativet *Tydliga och utförliga värdebeskrivningar* och *aktivt deltagande i planeringsprocessen* många röster. Som annat alternativ anger flera länsstyrelser kommunernas kompetens. Några pekar på omöjligheten att rangordna - det behövs såväl bra underlag och värdebeskrivningar, som aktivt deltagande och engagemang från samtliga parter i planeringsprocessen liksom resurser och kompetens.

Av enkäten framgår att ungefär hälften av länsstyrelserna har tagit fram fördjupade värdebeskrivningar samt att det inom ungefär hälften av länen finns enstaka kommuner som har arbetat fram egna beskrivningar. Däremot

framgår inte av svaren hur aktuella och användbara dessa värdebeskrivningar anses vara.

Fördjupade och utvecklade värdebeskrivningar har i flera tidigare svar lyfts fram som en av de avgörande faktorerna för riksintressenas framgång och fortlevnad. Svaren under B 3 bekräftar denna bild.

Resultat i korthet

Följande punkter sammanfattar enkätresultatet:

- **Ingång i planeringen.** Instrumentet innebär att kulturmiljövården kommer till tals i den fysiska planeringen. Det ger kulturmiljövården möjlighet att delta i diskussioner, samråd och föra dialog med kommuner.
- **Kulturmiljö som helhet.** Riksintressena gör det möjligt att tillvarata helheten i kulturlandskapet, vilket i enkätundersökningen anges som en tillgång.
- **Tydligare värdebeskrivningar och bättre motiverade avgränsningar.** Trots att värdebeskrivningarna och motivtexterna omarbetades om i slutet på 1990-talet, tyder enkätresultatet på att dessa brister.
- **Mer tidsenligt urval.** Urvalet behöver uppdateras då synen på kulturarv och samhällsutveckling pågående förändras. Det finns miljöer som är överrepresenterade samtidigt som andra miljöer är underrepresenterade. En del riksintressen anses inte längre hålla måttet.
- **Svårigheten att bedöma påtaglig skada.** Ett problem för styrmedlets funktion och tillämpning är svårigheten att bedöma *påtaglig skada*. Enkätresultatet visar att många undrar vad gradskillnaden är mellan skada och *påtaglig skada*. Ett annat problem är när flera var för sig mindre ingrepp/förändringar sammantaget leder till att värdet urholkas och påtaglig skada uppstår.
- **Synen på riksintressen som resurs behöver stärkas.** En rik kulturmiljö är en resurs för boende, besökare och företagsetableringar. Riksintressen för kulturmiljö måste därför i högre grad betraktas som en tillgång och tas tillvara. Många enkätsvar tar upp behovet av utvecklingsarbete inom detta fält.
- **Bättre dialog med kommunerna.** Riksintressena är ett viktigt instrument att använda som plattform för utvecklad dialog med kommunerna om kulturmiljövård. Det är viktigt att få kommunerna att känna ansvar för riksintressen. Kommunernas översiktsplanering bedöms vara central beträffande i vilken grad riksintressena för kulturmiljö tas tillvara och beaktas.
- **Tydligare juridisk status.** Stärkt lagtillämpning, ökad säkerställandegrad och riktlinjer i lagstiftningen för periodisk översyn efterlyses.
- **Bättre information till allmänheten.** Samtliga länsstyrelser uppger i enkäten att medborgarnas deltagande i förvaltningen av riksintressen kan öka. Av svaren framgår också att kulturmiljösektorn måste bli bättre på att förmedla värdena i riksintresseområdena.
- **Kunskapsunderlag.** Enkäten visar att länsstyrelserna efterlyser vägledning, goda exempel, vässade argument etcetera från centralt håll.

Nya insatser

Resultatet av enkätundersökningen ger sammantaget en bild av att länsstyrelserna anser att planeringsinstrumentet riksintressen för kulturmiljövård visserligen fungerar otillfredsställande, men att det ändå bedöms ha stor betydelse och utvecklingspotential. I detta avsnitt diskuteras behovet av nya insatser och redan påbörjade projekt presenteras.

Enkätundersökningen visade att framförallt riksintressenas värdebeskrivningar samt urvalet av områden av riksintresse för kulturmiljö behöver ses över, enligt länsstyrelserna. Detta är en insats som bör genomföras regionalt och lokalt utifrån identifierade behov och brister. I hushållningsförordningen framgår att det är en ordinarie uppgift för länsstyrelserna att utveckla och aktualisera riksintressena, i dialog med de centrala verken. Riksantikvarieämbetets uppgifter är i sammanhanget att ta fram goda råd och exempel för att stödja detta arbete. Det är de centrala verken som godkänner nya värdebeskrivningar och tillägg av områden, eller att områden tas bort.

Enkätsvaren efterlyser bättre dialog med kommunerna. Kommunernas översiktsplanering bedöms ofta vara central för i vilken grad kulturmiljöfrågorna tas tillvara och beaktas. I kommunernas översiktsplaner ska områden av riksintressen beaktas. Länsstyrelsernas granskar att så sker. Enkätsvaren efterlyser även utvecklingsarbeten beträffande synen på kulturmiljö som resurs och tillgång på kommunal och regional nivå. Vid Riksantikvarieämbetet pågår nu en studie om kommunernas översiktsplanering. Målet med studien är att lyfta fram goda exempel på hur kulturmiljön hanteras i både underlag och ställningstaganden.

I enkätsvaren efterlyses tydligare juridiska riktlinjer. Riksantikvarieämbetet har, i samband med yttrandet över Boverkets skrivelse till regeringen angående tillämpningen av miljöbalkens bestämmelser för områden av riksintresse,

stöttat förslaget avseende behovet av att göra en central övergripande systemöversyn av riksintressesystemet.⁵

Pilotprojekt i Haninge

Enkätundersökningens resultat har medfört att Riksantikvarieämbetet har initierat ett pilotprojekt i syfte att se över aktualitet och innehåll i ett enskilt riksintresse i Haninge kommun i Stockholms län. Flera av de aspekter på riksintressena, som framkommit i enkäten kommer att beröras i projektet. Riksantikvarieämbetet hoppas att initiativet ska ge inspiration till liknande insatser i andra delar av landet, där Riksantikvarieämbetet kan delta som bollplank och stöd.

I pilotprojektet i Haninge ska Riksantikvarieämbetet, länsstyrelsen och kommunen samarbeta. Ett mål är att ladda riksintresset med nytt innehåll, genom att beskriva utvecklingen fram till i dag och lägga till nya perspektiv. I pilotprojektet vill man lyfta fram *historiska epoker* – berättelserna, *betydelsebärare* – strukturer, byggnader, vad som är *riksintressant* – unikt eller generellt, *rekommendationer för framtiden* samt former för förmedling och kommunikation. Sammantaget ska projektet beröra frågor såsom urvalsprinciper och motiv, geografisk avgränsning och riksintresset kontra lokal identitet. Förhoppningen är att projektet ska leda till rekommendationer som används i kommunens översiktsplan om hur områdets kvaliteter ska kunna bevaras, tillvaratas och utvecklas i framtiden.

Liknande insatser pågår i flera län. Som exempel kan nämnas Länsstyrelsen i Skåne län, som har genomfört en förstudie inför en kommande översyn av riksintressen för kulturmiljövården inom länet. Förstudien innehåller en inventering av behov och brister i nuläget, samt en plan för vidare arbete.⁶

Riksintresset Gnisvärd fiskeläge, Gotland. Riksintressena gör det möjligt att tillvarata helheten i kulturlandskapet, vilket i enkätundersökningen anges som en tillgång. Foto: Bengt A. Lundberg.

Fotnoter

¹ Krus, Anna & Westerlind, Ann- Mari, 2003: *Kulturmiljön i kommunala översiktsplaner*, Riksantikvarieämbetet, rapport 2003:2.

Kofoed, Josefin, Lisitzin, Katri & Lundström, Stina, 2002: *Kulturmiljöfrågan i MKB – processen och kompetensbehovet*, Statens Lantbruksuniversitet, Ulltuna.

Backman Hindersson, Isabella, 2005: *Från ideologi och vision till riksintresse*, Konstvetenskapliga institutionen, Stockholms universitet.

Bjursten, Eva och Sunding, Kicki, 1998: *Kulturmiljöer som riksintresse – ett verksamt skydd?*, Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet.

Bergvin, Sara 2003: *Riksintresse för kulturmiljö – En fråga om existens*, Institutionen för fysisk planering, Blekinge Tekniska Högskola.

² Kommentar: Ansvaret för andra typer av riksintressen är bortklippt från citerad lagtext.

³ ”Återrapportering om tillämpningen av miljöbalkens bestämmelser för områden av riksintresse.” Boverkets skrivelse till Miljödepartementet 20061220

⁴ ”Remissvar från Riksantikvarieämbetet på Boverkets återrapportering om miljöbalkens bestämmelser för områden av riksintresse.” 20061101

⁵ ”Återrapportering om tillämpningen av miljöbalkens bestämmelser för områden av riksintresse.” Boverkets skrivelse till Miljödepartementet 20061220

”Remissvar från Riksantikvarieämbetet på Boverkets återrapportering om miljöbalkens bestämmelser för områden av riksintresse.” 20061101

⁶ Länsstyrelsen i Skåne Län, 2007: *Förstudie inför översyn av Skånes riksintressen för kulturmiljövården – Projektbeskrivning.*

Referenser

- Backman Hindersson, Isabella, 2005: *Från ideologi och vision till riksintresse*, Konstvetenskapliga institutionen, Stockholms universitet.
- Bergvin, Sara 2003: Riksintresse för kulturmiljö – En fråga om existens, , Institutionen för fysisk planering, Blekinge Tekniska Högskola.
- Bjursten, Eva och Sunding, Kicki, 1998: *Kulturmiljöer som riksintresse – ett verksamt skydd?*, Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet
- Dahlin, Åsa, 2007: *Om våra riksintressen i framtiden* Föredrag 070412 vid konferensen *Våra riksintressen – bra eller bara till besvär?* Göteborgs stadsmuseum. Arrangör: Stiftelsen Byggnadsvårdsmagasinet.
- Förordning (1998:896) om hushållning med mark- och vattenområden m.m.
- Kofoed, Josefin, Lisitzin, Katri & Lundström, Stina, 2002: *Kulturmiljöfrågan i MKB – processen och kompetensbehovet*, Statens Lantbruksuniversitet, Ulltuna.
- Krus, Anna & Westerlind, Ann- Mari, 2003: *Kulturmiljön i kommunala översiktsplaner*, Riksantikvarieämbetet, rapport 2003:2.
- Länsstyrelsen i Skåne Län, 2007: *Förstudie inför översyn av Skånes riksintressen för kulturmiljövården – Projektbeskrivning*.
- Miljöbalk (1998:808)
- ”Remissvar från Riksantikvarieämbetet på Boverkets återrapportering om miljöbalkens bestämmelser för områden av riksintresse.” 20061101
- ”Åtterrapporering om tillämpningen av miljöbalkens bestämmelser för områden av riksintresse.” Boverkets skrivelse till Miljödepartementet 20061220

Projektgrupp

Följande personer inom Riksantikvarieämbetet har varit knutna till arbetet:

Robert Bennett	P-O Remmare
Fredrik Blomqvist	Birgitta Sander
Åsa Dahlin	Ann-Mari Westerlind
Gert Magnusson	Sara Wrethed
Lena Odeberg	Carin Åberg

Bilaga 1: Enkätformulär

Enkät till länsstyrelsernas kulturmiljöfunktion om hur riksintressen för kulturmiljö fungerar som instrument i kulturmiljöarbetet.

A Länsstyrelsens eget arbete

A 1 Styrmedlet Riksintresse för kulturmiljö

A 1.1 Anser ni att RI behöver utvecklas till ett mer verkligt instrument för kulturmiljövården i konkreta planerings- och utvecklingssituationer?

Ja Nej

Kommentar:

A 1.2 I en prioriteringssituation bedömer ni att det viktigaste styrmedlet att utveckla är RI, t.ex. i jämförelse med Kulturminneslagen?

Ja Nej

Kommentar:

A 1.3 Hur ofta diskuteras värden, hot och skyddsbehov i samband med hävdande av RI?

Alltid Ibland Aldrig

Kommentar:

A 1.4 Tycker ni att RI fungerar som en ”stoppskylt” i olika typer av exploateringsprojekt?

Ja Ibland Nej

Kommentar:

A 1.5 Tycker ni att RI fungerar som en ”väckarklocka” i olika typer av exploateringar?

Ja Ibland Nej

Kommentar:

A 1.6 Finns det olika syn på RI inom länsstyrelsen och är det i så fall ett problem?

Ja Ibland Nej

Kommentar:

A 1.7 Har tillämpningen av RI-instrumentet förändrats under den senaste tioårsperioden?

Ja Nej

Kommentar:

A 1.8 Hur ofta använder ni möjligheten till överprövning?

Ofta Sällan Aldrig

Ange gärna exempel:

A 1.9 Upplever ni att det är svårt att bedöma vad som kan utgöra ”påtaglig skada”?

Ja Ibland Nej

Om ja beskriv i vilket avseende:

A 1.10 Diskuteras RI-områden i termer av hur en viss förändring kan fås att positivt påverka upplevelsen av och tillgänglighet och liknande till kulturvärdena?

Ja Nej

Kommentar:

A 1.11 Diskuteras för RI-områden hur dessa aktivt kan förvaltas och tas till vara i olika sammanhang, som t.ex. regional utveckling?

Ja Nej

Kommentar:

Kompletterande synpunkter på frågorna under A 1:

A 2 Riksintressen för kulturmiljö enligt 3 kap resp. 4 kap i miljöbalken

A 2.1 Tycker ni att kulturmiljövården i länets 4 kap-områden blir tillräckligt uppmärksammas av länsstyrelsen?

Ja Ibland Nej

Kommentar:

A 2.2 Anser ni att 4 kap-områdena får ett starkare genomslag på grund av att de är beslutade av riksdagen?

Ja Ibland Nej

Kommentar:

A 2.3 Finns det fördjupade beskrivningar av de samlade värdena i länets 4 kap-områden?

Ja Nej

Om ja – ange för vilka områden det finns fördjupade beskrivningar:

A 2.4 Bedömer ni att de samlade värdena i 4 kap-områden är svårare att hävda än de specifika i 3 kap-områden?

Ja Nej

Kommentar:

A 2.5 Hur ser ni på möjligheterna att ta ställning till eventuella förändringar i 4 kap-områden?

Svårt   *Lätt*

Kommentar:

A 2.6 Vilka kategorier RI-miljöer i länet har ni upplevt som svårast att hävda?

Ge exempel:

Kompletterande synpunkter på frågorna under A 2:

A 3 Allmänheten och Riksintressen för kulturmiljö

A 3.1 Har ni haft någon typ av information om RI som riktat sig direkt till allmänheten?

Ja   *Nej*

Om ja – ge gärna exempel:

A 3.2 Hur anser ni att medborgarna bäst blir delaktiga i kulturmiljöarbetet?

Ge gärna exempel:

A 3.3 Kan medborgarnas (markägare, föreningar m.fl.) deltagande i förvaltning av RI öka?

Ja   *Nej*

Kommentar:

Kompletterande synpunkter på frågorna under A 3:

A 4 Riksintressen som ett instrument i kulturmiljöarbetet

A 4.1 Anser ni att urvalet av RI motsvarar länets kulturmiljöprofil?

Ja   *Nej*

Kommentar:

A 4.2 Anser ni att det finns kulturmiljöer som har förändrats så att de inte längre håller måttet som RI?

Ja   *Nej*

Om Ja - ge gärna exempel:

A 4.3 Finns det typer av kulturmiljöer som är över- respektive underrepresenterade som RI?

Ja   *Nej*

Om Ja - ge gärna exempel:

A4.4 Har nya RI tillkommit i länet under den senaste tioårsperioden?

Ja   *Nej*

Om svaret är Ja – vilka riksintressemiljöer har tillkommit och vad var anledningen?

A 4.6 Vilka är era förslag till hur RI:s roll som ett verksamt instrument i kulturmiljöarbetet kan förstärkas?

Ange gärna förslagen i rangordning:

A 4.7 Vilka parter bör medverka i ett sådant förstärkningsarbete?

Länsstyrelsen?

Riksantikvarieämbetet?

Länsmuseet?

Intresserad allmänhet?

Övriga institutioner?

Ge gärna andra förslag:

A 4.8 Beroende på arbetssätt – bör antalet RI-områden öka eller minska?

Öka   *Minska*

Kommentar:

A 4.9 Används RI på något sätt i det regionala eller lokala miljömålsarbetet?

Ja   *Ibland*   *Nej*

Om Ja – ge gärna exempel:

Kompletterande synpunkter på frågorna under A 4:

A 5 Stöd i tillämpningen

A 5.1 Vilka olika stöd för tillämpningen av RI har ni tagit fram?

Värdebeskrivningar?

Råd och anvisningar?

Övrigt?

Kommentarer:

A 5.2 Hur anser ni att man kan/bör arbeta med värdebeskrivningar i ett framtids- och landskapsperspektiv?

Ge exempel:

Kompletterande synpunkter på frågorna under A 5:

B Förhållandet mellan länsstyrelsen och kommunerna

B 1 Länsstyrelsens bedömning av kommunernas inställning till Riksintressen för kulturmiljö

B 1.1 När kommunerna respekterar RI i olika typer av exploateringsärenden, vad handlar det då om?

Ge exempel:

B 1.2 Tenderar stora RI-områden att reduceras till sina kärnområden i stället för helheter och sammanhang?

Ja Ibland Nej

Kommentar:

B 1.3 Om RI inte respekteras, vad beror det på:

Är de för dåligt kända?

Är de för dåligt förstådda?

Annat?

Kommentar:

B 1.4 Finns det kommuner som har lyft fram RI som en resurs för utveckling?

Ja Nej

Om ja, hur många kommuner och vilka RI:

Ge gärna exempel:

B 1.5 Bedömer ni att kommunerna använder RI som ett verksamt instrument för utveckling och tillväxt?

Ja Nej

Om Nej, vad krävs för att de ska bli det?

Kompletterande synpunkter på frågorna under B 1:

B 2 Översiktsplanering och Riksintressen för kulturmiljö

B 2.1 Avgränsar kommunerna RI i ÖP i enlighet med länsstyrelsens förslag?

Ja Ibland Nej

Kommentar:

B 2.2 Hur anger kommunerna i ÖP hur man tänker ta till vara på RI?

Detaljerat Översiktligt

Ge gärna exempel:

B 2.3 Förekommer det att ni i samrådsfasen påpekar för kommunerna att de ska redovisa hur RI ska tillgodoses i ÖP-arbetet?

Ja Ibland Nej

Kommentar:

B 2.4 Behandlas RI mer utförligt i nyare ÖP än i äldre ÖP?

Ja Ibland Nej

Kommentar:

B 2.5 Har kommunerna genomfört utfästelserna i ÖP?

Ja Ibland Nej

Kommentar:

B 2.6 Vilken vikt tillmäts ett riksintresse för kulturmiljö i avvägningsdiskussioner gentemot andra riksintressen, resp. mellan riksintresse för kulturmiljö och lokala exploateringsintressen?

Stor vikt Väger lika Liten vikt

Ge gärna exempel:

B 2.7 Görs avvägningarna vanligen i en fördjupad ÖP eller i en detaljplan/områdesbestämmelser?

Fördjupad ÖP Detaljplan/områdesbestämmelser

Annat

Kommentar:

B 2.8 I hur många kommuner har ni i granskningsyttrandet kommenterat att RI-områden inte är tillgodosedda?

Mindre än hälften Mer än hälften

Kommentar:

Kompletterande synpunkter på frågorna under B 2:

B 3 Värdebeskrivningar och annat kunskapsunderlag

B 3.1 Vad är mest avgörande för hur RI kan hanteras i exploateringssammanhang?

tydliga och utförliga värdebeskrivningar?

aktivt deltagande i planeringsprocessen?

annat, nämligen:

Kommentar:

B 3.2 Har ni tagit fram fördjupade värdebeskrivningar?

Ja Nej

Om ja - ge gärna exempel:

B3.3 Har kommunerna utarbetat egna beskrivningar?

Ja Nej

Om ja - ge gärna exempel:

Kompletterande synpunkter på frågorna under B 3:

Bilaga 2: Svarsstatistik

Här redovisas endast svaren på frågor med angivna svarsalternativ.

A Länsstyrelsens eget arbete

A 1 Styrmedlet riksintresse för kulturmiljö

A 1.1 Anser ni att RI behöver utvecklas till ett mer verksam instrument för kulturmiljövården i konkreta planerings- och utvecklingssituationer?

Ja 20   Nej 1

A 1.2 I en prioriteringssituation bedömer ni att det viktigaste styrmedlet att utveckla är RI, t.ex. i jämförelse med Kulturminneslagen?

Ja 12   Nja 1   Nej 7   Vet ej 1

A 1.3 Hur ofta diskuteras värden, hot och skyddsbehov i samband med hävdande av RI?

Alltid 16   Ibland 4   Aldrig 1

A 1.4 Tycker ni att RI fungerar som en ”stoppskylt” i olika typer av exploateringsprojekt?

Ja 3   Ibland 12   Nej 7

A 1.5 Tycker ni att RI fungerar som en ”väckarklocka” i olika typer av exploateringar?

Ja 13   Ibland 7   Nej 2

A 1.6 Finns det olika syn på RI inom länsstyrelsen och är det i så fall ett problem?

Ja 9   Ibland 6   Nej 8

A 1.7 Har tillämpningen av RI-instrumentet förändrats under den senaste tioårsperioden?

Ja 4   Vet ej 1   Nej 16

A 1.8 Hur ofta använder ni möjligheten till överprövning?

Ofta 0   Sällan 11   Aldrig 10

A 1.9 Upplever ni att det är svårt att bedöma vad som kan utgöra ”påtaglig skada”?

Ja 15   Ibland 3   Nej 3

A 1.10 Diskuteras RI-områden i termer av hur en viss förändring kan fås att positivt påverka upplevelsen av, tillgänglighet och liknande kulturvärdena?

Ja 14   Ibland 1   Nej 7

A 1.11 Diskuteras för RI-områden hur dessa aktivt kan förvaltas och tas till vara i olika sammanhang, som t.ex. regional utveckling?

Ja 8   Ibland 3   Nej 10

A 2 Riksintressen för kulturmiljö enligt 3 kap respektive 4 kap MB

A 2.1 Tycker ni att kulturmiljövärdena i länets 4 kap-områden blir tillräckligt uppmärksammade av länsstyrelsen?

Ja 8   Nej 10   Ibland 1   Vet inte 2

A 2.2 Anser ni att 4 kap-områdena får ett starkare genomslag på grund av att de är beslutade av riksdagen?

Ja 2   Ibland 2   Nej 13   Vet inte 4

A 2.3 Finns det fördjupade beskrivningar av de samlade värdena i länets 4 kap-områden?

Ja 8   Nej 12   Vet inte 1

A 2.4 Bedömer ni att de samlade värdena i 4 kap-områdena är svårare att hävda än de specifika i 3 kap-områdena?

Ja 10   Nej 7   Vet inte 4

A 2.5 Hur ser ni på möjligheterna att ta ställning till eventuella förändringar i 4 kap-områdena?

Lätt 5   Svårt 11   Vet inte 7

(Totalt 23 svar)

A 3 Allmänheten och riksintressen för kulturmiljö

A 3.1 Har ni haft någon typ av information om RI som riktat sig direkt till allmänheten?

Ja 10   Nej 11

A 3.3 Kan medborgarnas (markägare, föreningar m.fl.) deltagande i förvaltning av RI öka?

Ja 21   Nej 0

A 4 Riksintressenas roll i kulturmiljöarbetet

A 4.1 Anser ni att urvalet av RI motsvarar länets kulturmiljöprofil?

Ja 12   Nej 8   Inte helt 1

A 4.2 Anser ni att det finns kulturmiljöer som har förändrats så att de inte längre håller måttet som RI?

Ja 12   Nej 7   Vet ej 2

A 4.3 Finns det typer av kulturmiljöer som är över- respektive underrepresenterade som RI?

Ja 18   Nej 2   Vet ej 1

A 4.4 Har nya RI tillkommit i länet under den senaste tioårsperioden?

Ja 4   Nej 17

A 4.8 Beroende på arbetssätt – bör antalet RI-områden öka eller minska?

Öka 3   Minska 8   Ung. nuvarande antal 4   Annat svar 6

A 4.9 Används RI på något sätt i det regionala eller lokala miljömålsarbetet?

Ja 10   Ibland 5   Nej 3   Vet ej 3

B Förhållandet mellan länsstyrelsen och kommunerna

B 1 Hur är kommunernas inställning till riksintressen för kulturmiljö?

B 1.2 Tenderar stora RI-områden att reduceras till sina kärnområden i stället för helheter och sammanhang?

Ja 11   Ibland 4   Nej 6

B 1.4 Finns det kommuner som har lyft fram RI som en resurs för utveckling?

Ja 9   Nej 12

B 1.5 Bedömer ni att kommunerna använder RI som ett verksamt instrument för utveckling och tillväxt?

Ja 1   Ibland 1   Nej 19

B 2 Översiktsplanering och riksintressen för kulturmiljö

B 2.1 Avgränsar kommunerna RI i ÖP i enlighet med länsstyrelsens förslag?

Ja 18   Ibland 2   Nej 1

B 2.2 Hur anger kommunerna i ÖP hur man tänker ta till vara på RI?

Översiktligt 19   Varierar 2

B 2.3 Förekommer det att ni i samrådsfasen påpekar för kommunerna att de ska redovisa hur RI ska tillgodoses i ÖP-arbetet?

Ja 18   Ibland 3   Nej 0

B 2.4 Behandlas RI mer utförligt i nyare ÖP än i äldre ÖP?

Ja 6   Ibland 6   Nej 9

B 2.5 Har kommunerna genomfört utfästelserna i ÖP?

Ibland 9   Nej 6   Vet ej 6

B 2.7 Görs avvägningarna vanligen i en fördjupad ÖP eller i en detaljplan/områdesbestämmelser?

ÖP 4   DP/OB 7   Varierar 7   Övriga svar 3

B 2.8 I hur många kommuner har ni i granskningsyttrandet kommenterat att RI-områden inte är tillgodosedda?

Mindre än hälften 12   Mer än hälften 6   Annat svar 3

B 3 Värdebeskrivningar och annat kunskapsunderlag

B 3.2 Har ni tagit fram fördjupade värdebeskrivningar?

Ja 11   Nej 10

B 3.3 Har kommunerna utarbetat egna beskrivningar?

Ja 11   Nej 10

För att kartlägga uppfattningen om *riksintressen för kulturmiljövård* sände Riksantikvarieämbetet ut en enkät 2006 till länsstyrelsernas kulturmiljöfunktion. En sammanställning av enkätresultatet presenteras i denna rapport. Frågeställningarna i enkäten handlade om hur riksintressen för kulturmiljövård fungerar som instrument i samhällsplaneringen och vilka idéer till utveckling som finns.

Svaren i enkätresultatet vittnar om ett stort engagemang i frågan, svarsfrekvensen var 100 procent. Resultatet visar bland annat att riksintressena gör det möjligt att tillvarata helheten i kulturlandskapet och att instrumentet innebär att kulturmiljövården kommer till tals i planeringssituationer. De svarande upplever dock att urvalet av områden behöver ses över och att det är svårt att bedöma vilka ingrepp som medför påtaglig skada.

Riksantikvarieämbetet

Box 5405

114 84 Stockholm

www.raa.se/bokhandel

bocker@raa.se

ISSN 1651-1298

ISBN 978-91-7209-484-0